

A zsidó kópé, Osztropoli Herschele intertextualitása és humorának kontextusa Kelet-Európában

VINCZE KATA ZSÓFIA

Abstract: Jelen tanulmányban a kárpátaljai folklórban rendkívül népszerű, ám a magyar nyelvű folklórban szinte ismeretlen, vélhetően a 18. század végén élt ukrain Osztropoli Herschele szemfényvesztő festménytörténetének jóval korábbi magyar szövegpárhuzamait keresem meg, rávilágítva Osztropoli Herschele nemzetközi kutatásának a kontextusaira, illetve a jiddis folklórban ismert kópé folklorisztikus alakváltozataira (*snorrer* és *slimazl*). Konklúzióm az, hogy Herschele ugyan név szerint nem lett népszerű hőse a magyar folklórnak, a Herschele-történetek azonban éppen egy olyan kedvező társadalmi és nyelvi kontextusban virágoztak és folklorizálódtak tovább, illetve érintkeztek a nem-zsidó anekdotikus történetekkel, amelyben éppen a Herschele-történetek és a humoros haszid anekdoták talmudi logikája lényegesen meghatározhatták a humor nyugati történetét.

Kulcsszavak: zsidó folklór, anekdota, mese, mesekutatás, humor, zsidó humor

A festmény

Egyszer Osztropoli Herschele antik tárgyakat, kacatokat árusított az ungvári piacon. A sokféle bóvli között volt egy nagy fehér festékváson bekeretezve. Az egyik vevő megkérdezte Herschelét, hogy mi ez. Herschele azt felelte: „Egy ezüstpénzért elárulom.” A vevő még kíváncsibb lett, ezért kifizette az ezüstpénzt. Herschele el is árulta a titkot: „Ez egy híres kép, amely a zsidókat ábrázolja, amint átkelnek a Vörös-tengeren, nyomukban az egyiptomiakkal.” A vevő erre megkérdezte: „Hol vannak a zsidók?” „Már átkeltek” – felelte Herschele. „És az egyiptomiak?” „Még nem értek ide!” A vevő erre egyre idegesebben: „És akkor hol van a Vörös-tenger?” „Te ostoba, hát nem tudod, hogy kettévált? Ez itt az üres terület!”¹

¹ A történet jiddisül és ukránul különféle variációkban a haifai Dov Noy-ról elnevezett mesekézirat anyagban szerepel. Itt feldolgozatlanul több mint 24 000 folklór-jellegű történet van 70 különféle etnikai, nemzeti csoporthoz. A haifai archívumközpontba (IFA) 1955-től Dov Noy irodalomkutató, folklorista köré csoportosuló kutatók kezdeményezésére ide érkezik a világ összes

Ebben a tanulmányban a kárpátaljai folklórban rendkívül népszerű, ám a magyar nyelvű folklórban szinte ismeretlen, vélhetően a 18. század végén élt ukrainai Osztropoli Herschele szemfényvesztő festménytörténetének vagy a képíró történetnek jóval korábbi magyar szövegpárhuzamait keresem meg, rávilágítva az Osztropoli Herschele nemzetközi kutatásának a kontextusaira, illetve a zsidó kópé folklorisztikus alakváltozataira.

A történet sokféle formában ismert Osztropoli Herschele főszereplésével, leginkább jiddis, litván, lengyel, ukrán, román, bulgár és héber nyelven. Azonban a magyar gyűjteményekben – legalábbis Osztropoli Herscheléhez kapcsolva – már sokkal kevésbé, vagy egyáltalán nem. Abban a nagyon kevés kiadványban, amelyben magyarul Osztropoli Herschele motívumai egyáltalán megjelennek, a vicc-folklór (*joke-lore*) könnyed kulturális tükörfordításaival Herschele a zsidó Móricka lesz, vagy a mindenkori talmudi logikát gúnyoló pimasz kópé, az okos csaló, a ravasz vándor zsidó, illetve a mindenkori ostobákat átverő gyűjtőfigurává válik.² A jiddis epikus humoros folklórban Herschelének – a számos többi zsidó koldus kópé karaktere között – sokkal kontúrozottabb szerepe van (Noy 1963; Grosser 1999; Schwartz 1983). Annak ellenére, hogy Osztropoli Herschele történetei rendkívül népszerűek a kárpátaljai jiddis folklórban, meglepően kevés tudományos kiadás és még kevesebb történeti vagy folklorisztikai elemzés készült róla.³

Osztropoli Herschelét nemcsak az adatközlők, hanem a történeti folklorisztika is konkrét történeti személyként tartja számon. A 19. század végén Chaim Blochnak, a jiddis történetek egyik gyűjtőjének adatközlői között olyanok is voltak, akiknek nagyapjuk emlékezni vélt Osztropoli Herschele élő alakjára (Bloch 1881), tehát a történetek autenticitását legitimáló retorikai technikák egyike a forrás közvetlen, személyes ismerete, a személyes érintettség volt.

Herschele szentségtörő, perlekedő humorának forrása a *halakbikus* kérdések (zsidó rituális szabályok, törvények), talmudi problémák jogi, etikai kiskapuinak logikusan furfangos leleményében rejlik. Azok a történetek viszont, amelyekben nem specifikus *halakbikus* kérdéseket vitatnak meg vagy csavarnak ki, univerzálisabb kópé-motívumokra épülnek. Herschele a szájhagyományok, a ponyvának

tájáról gyűjtött zsidó folklóranyag. Néhány feldolgozott kiadás: Noy 1963; Schwartz 1983, 1984, 2000, 2004; Schwartz – Rush 1991, 1992, 1999; Schram 1991, 2000, 2008; Grosser 1999.

² A magyar kiadások csupán néhány rövid viccszerű történetet közölnek Herscheléről; a kiadásoknak kevés visszhangja van a folklorisztikában, egy-két recenzió jelenik meg (Benedek 1990: 69–74). Ilyen népszerű könyvek, például Köves 2003: 97–105; Hajdú 1985: 112–116; Csillag 1991.

³ Minimális megjegyzéseket találunk Herschele alakjához: Chaim Bloch idézett kötetének (1881) bevezetésében, továbbá Sherman (1931) jegyzeteiben; vagy J. Cahán 1952: 266–267, 272, 299; Schwartzbaum 1968: 538; Ben-Amos néhány itt idézett tanulmányának részletében: Ben-Amos 2007: 326–345.

és a 19 századi humorgyűjteményeknek köszönheti népszerűségét,⁴ később már a zsidó humor mítoszáról kialakult mítosznak is (Ben-Amos 1973: 112–131). Kérdés azonban, hogy miért éppen ekkor és hogyhogy éppen ez a figura kerül ki a nem-zsidó folklór áramlásába?

Amikor a kelet-közép-európai párhuzamokat keressük, fontos figyelembe venni, hogy a zsidó humor kontextusa mégiscsak a Talmud, a Tóra és a midrások világa (lásd erről magyarul Heller 1996). A talmudi törvényértelmezések szolgálatába állított történetek és példázatok nem a humoros stílusról híresek, azonban a *pilpul* (a pilpel szó szerint éles vitát jelent, de közös gyökből ered a paprika vagy bors szóval is) olyan perlekedést, érvelést, vitát jelent, amely az élcelődéshez, a szentségtörő, tekintély-megkérdőjelező attitűdhöz már igen közel áll. Alább a Herschele történetekben látni fogjuk, hogy a vita leleményessége felülírja a tekintélytisztelést, a mesei győzelem pedig nem a legkisebb királykisasszony kezének elnyerését, hanem a vitában való logikai győzelmet jelenti. A sajátos talmudi logika és a sajátos talmudi dialektika képezi majd azt a gondolkodásmódot, amit a 19. század „zsidó észjárásnak”, „zsidó humornak” nevez. A talmudi példázatokból, anekdotákból, mesékből álló irodalom viszonylag zárt rendszert képez mind értékrendjében, mind logikájában, amely a kívülálló számára legtöbbször értelmezhetetlen. Ez a humor csak annak érthető, aki jól ismeri a zsidó hagyományokat, ezek súlyát és abszurdumainak értelmét, a törvényeket, a kivételekhez vezető furfangokat, a törvények kimagyarázásait, kikapuit. Ferruccio Fölkel szerint éppen Osztricoli Herschele alakja képezi a humorban azt a nyitást, amelyen keresztül a zsidók bekapcsolódnak az európai humoros történetek áramlásába: ezen a figurán keresztül próbálják megnevetetni már nemcsak saját magukat, hanem „másokat” is, a katonákat, parasztokat és a polgárokat, az oroszokat, lengyeleket, cseheket is (Fölkel 1988).

Lengyelország felosztása, Galícianak a Habsburg Birodalomhoz való csatolása, illetve a *Haszkeala* (zsidó felvilágosodás), a Habsburgok zsidópolitikája, az európai szekularizáció és a migráció mind olyan társadalmi kontextust teremtettek, amelyben a zsidóság egyre közelebb került környezetének kulturális nyelvéhez. Éppen ezért Herschele történetei nemcsak a kialakulóban lévő jiddis nyelvű irodalomban hatottak, hanem főként a lengyel, orosz és német szövegekkel érintkezve burjánozhattak tovább. A rabbitörténetek nem-zsidó anekdotákkal való találkozása a zsidó humorban termékeny fordulópontot jelentett. Fölkel szerint Herschele maga „a nagy jiddis humornak volt kiindulási pontja, magasiskolája. Sőt mi több, az egész askenázi zsidó humornak ő volt az ősatya. Ez a batlen,

⁴ Shtern 1920; Botoschansky 1927; Y. Cahan 1954: 200–201; Holdes 1960; Landmann 1965: 38–47; Olsvanger 1965: 15, 27 és 36–37, 63, 1968: 40–44; Mark 1978: 140–147, 160, 192, 291–310, 313, 343, 401. De másodkézből hivatkoznak egy olyan helyre is, amit ma már sem jiddsul, sem németül nem találtam: Prager und Schmitz *Jüdische Schwänke* 252–255.

ez a (haszid pietas nélküli) jámbor vándorkomédiás, aki kész volt személyesen megfizetni a saját függetlenségét és jól ismerte az emberi lélek legvédehetőbb és legrejtettebb zugait, csodálatos anekdotákat hagyott ránk. Ő volt a Haszkala előtti jiddis folklórirodalom legkiemelkedőbb (és soha el nem ismert) személyisége” (Fölkel 1988: 13). Herschele története tehát egyfajta intertextuális kapocs a zsidó és nem-zsidó kelet-európai folklórban.

A 18. század végi történeteket a 19. századi német és jiddis kiadásokból ismerjük. Ezek szerint Osztropoli Herschele a medzsibezsi (mezericsi) Barukh ben Jehiel (1757–1810) rabbi udvari bolondjaként nagy szegénységben tengette életét. A hírhedten rosszindulatú Barukh rabbi a híres Baal Sem Tovnak, a haszidizmus megalapítójának unokája és Mose Hajim Efraim rabbi testvére volt (Sherman 1931: 67–83). Noha vannak történetek, amelyekben elismerik a mezericsi Barukh rabbi bölcsességét, etikailag általában vesztesen kerül ki ezekből; a haszidizmus irodalmában pedig tudatlan, zsugori, fényűző életre vágyó negatív figuraként szerepel (Dubnov 1932: 208–213).⁵ Így a Herschele-történetekben a haszid történetekben megszokott bölcs, szobatudós, világtól elzárkózott rabbi és másodhegedűs pimasz szolgálja megszokott szerepfunkciói helyett az egyszerű éhenkórász,⁶ minden tekintélytisztelettől mentes kópé funkciója dominál, aki túljár a gonosz, hatalmával visszaélő rabbi eszén. Ezek a szórakoztató funkcióval bíró történetek talán éppen ezért kerülnek elő sokkal inkább világi helyzetekben (vásárokon, utcán, munka közben), szemben a tanulságokat megfogalmazó *mídrási* hagyományokra épülő történetekkel vagy a csodákat idéző haszid történetekkel, amelyek moralizáló vagy példaértékű szerepükben a tóraértelmezés, Talmud-tanulás helyeiben kerülnek említésre.⁷

Herschelének a biográfiája még a szakirodalomban is folklorisztikus. Sherman és Chaim Bloch szerint Herschele nem Osztropolban, hanem Baltán született, Podóliában és Osztropolban csupán *sakterként* (rituális metszőként) tevékenykedett. Osztropolból azonban el kellett menekülnie, mivel szemtelen tréfáival magára haragította a város vezetőit. Később Besszarábiában, Galíciában,

⁵ Barukh rabbi és a haszid történetek hőseinek életéről legfőképpen Dubnov Simon *History of Hasidism* három kötete tudósít. Ezek a történetek szerves részét képezik a 19., de főként a 20. században virágzó neo-haszid folklórnak. Dubnov könyve jiddisül 1930-ban, héberül 1930–1932-ben, németül 1931–1932-ben, spanyolul 1976-ban jelent meg.

⁶ Proppnál ugyan nincs ilyen funkció, hiszen ő a varázsmeséket vizsgálja, viszont a szereplő és a történetben betöltött szerepe értelmében használom itt a funkció szót (vö. Propp 1996: 17).

⁷ A zsidó mese, legenda, anekdota és történet magában Izraelben végzett gyűjtésének és kutatásának nehézségeiről, lehetőségeiről Dov Noy írt, aki az Izraelbe érkező alijázottaktól gyűjtött, majd az ő történeteiket próbálta mesekiadványokba foglalni. Nyilván itt az orosz, belorusz, román, magyar, iraki, jemeni stb. történetek, műfajok, nyelvek kavalkádjáról van szó, amely kiválóan példázza a folklór nyelveken, vallásokon, műfaji szabályokon átívelő működését. Lásd erről például Noy 1967: 151–167; Shenhar 1992: 329–336.

Ukrajnában vándorolt, így lett később a kerengő, tekergő, bolygó *snorner* (koldus) zsidó egyik legendás alakja. Vándorlásai során hamarosan rendkívül népszerűvé vált a különféle fogadóknak és szállókban, ahol gyors észjárásával, csípős, perge humorával tűnt ki. Történeteit nemcsak elbeszélte, hanem különleges gesztusokkal, arcmimikával adta elő. Híres gesztusművészete miatt került a mezericsi Barukh rabbi udvarába: a rabbi súlyos depressziója miatt alkalmazta Herschelét udvari bolondnak. A 19. századi adatközlők – akik emlékeztek Herschele legendás-valós személyére – jól öltözött haszidként emlegették, mások szerint szegény csavargó volt (Bloch 1881: 68; Sherman 1931: 67–68; Ben-Amos et al. eds. 2007: 326–345). Egyesek a sírjára is emlékeztek, amely szerintük Barukh rabbi sírja mellett volt.⁸ Simon Dubnov, a haszidizmus és az orosz zsidóság kutatója Barukh rabbi biográfiájában azt írja, hogy a rabbi – akit noha szórakoztattak Herschele szemtelenkedései – állítólag rávette követőit, hogy lökjék le Herschelét egy lépcsőről, aki ezután belehalt sérüléseibe. Herschele valószínűleg negyven évesen halhatott meg, a legenda szerint mosollyal az arcán, ugyanis hiába hagyta meg, hogy holta után ne a hóna alatt fogva tegyék a koporsóba, mivel csiklandós, barátai nem hallgattak rá (Dubnov 1932: 208–213).

Akármilyen pontos történetiséggel is dokumentált Herschele élettörténete, a lejegyzett, kiadott, rögzített anyag nem oltotta ki a nyomtatás tekintélyelvűsége jegyében a további termékeny variálódás lehetőségét. Assmann jóslatával szemben⁹ Herschele története kontaminálódtak, ráépültek, hozzáidomultak a jiddis irodalom más humoros figuráihoz, mint például a galíciai Efraim Greidinger, a vilnai Motke Habad, a chelmi (az ostobák földjéről jövő) „bölc” vagy az ún. Joszef Loksch szerepköréhez (lásd erről Friedman 1954: 35–38, 45–52; Wiener 1899). A jiddis irodalmon kívül pedig a nemzetközi folklorisztika a legintertextuálisabb kapcsolatot a Naszreddin Hodzsa és a német Eulenspiegel figuráival (ATU 1635) feltételezi.

A Herschele-történetek az ATU katalógus szerint az 1525–1635 típusokba sorolhatók, a fent idézett festmény szemfényvesztés története különösen a „király új ruhája”-típushoz áll közel (ATU 1620) – a láthatatlan ruha motívuma azonban más szálakhoz vezetne, amivel itt nem foglalkozom. Voigt Vilmos a „mestertolvaj” (AaTh. 1525) mesetípus főszereplőjének névelemzése során állapítja meg, hogy a ponyvából ismert (Kovács Ágnes, György Lajos által is

⁸ Történeteinek történelmi kontextusáról kevés használható megjegyzést találunk Chayim Bloch *Hersch Ostropoler; ein jüdischer Till-Eulenspiegel des 18. Jahrhunderts; seine Geschichten und Streiche* (Bloch 1881) és Sherman *Herschele Ostropoler. His Inventions, Pranks, Jests and Jokes, Biography and Adventures* kötetében (Sherman 1931: 67–68) vagy Dan Ben-Amos *Who has the right to Benefit?* című tanulmányrészletében a híres *Folktales of the Jews* és a *Tales from the Eastern Europe* kötetekben (Ben-Amos et al. eds. 2007: 326–345).

⁹ Assmann szerint az írásbeliség megöli a variálódást (Assmann 1999: 135).

felfedezett) magyar Tilinkó, Filinkó kópé alakja vagy a 19. században Suszter Liplinek nevezett kópék közvetlen változatai a német Eulenspiegelnek és a Herschelének (Voigt 1997: 519).

A mai izraeli és amerikai zsidó folklórkutatás (Dov Noy gyűjtőköre és tanítványai) az 1884-ben Zeltster által publikált kiadást tekinti az első Herschelegyűjteménynek. Ben Amos még négy korai jiddis kiadást említ, amelyeket Varsóban és Vlnában adtak ki: 1884-ben Vilniusban *Bamerkungen tsu di vitsn un vitsike mayselakh* címmel [Megjegyzések viccekhez és humoros történetekhez], 1895-ben *Dos fraylikhe Hershele Ostropoler* címmel [A vidám Osztropoli Herschel] (szerkesztő, szerző és évszám nélkül), illetve *Hershele Ostrapoler Ostropoler* címmel (szintén mindenféle adat és évszám nélkül), amelyet 1925-ben újra kiadtak egyszerűen *Hershele Ostrapoler* címmel. Az újabb kiadások (Dov Noy, Dan Ben-Amos, Eric Kimmel) voltaképpen ezeket a variációkat kompilálják (Ben-Amos et al. eds. 2007). Ma Eric Kimmel angol és héber nyelvű kötetei a legismertebbek, amelyek tartalmazzák a korábbi variációkat is (Kimmel 1992: 2005).

A tanulmány elején idézett festménytörténet szemfényvesztés motívuma azonban jóval megelőzi Herschele korát, és éppen a fentebb említett 1350-ben meghalt német Eulenspiegel köti össze a szálakat. Eulenspiegel élettörténetét először 1483 körül írták le, de csak egy évszázaddal később került kiadásra. A legrégebbi fennmaradt szöveg 1515-ben jelent meg Strassburgban. Ugyanebből a nyomdából való az 1519-es kiadás is, amely szintén 96 történetet foglal magába.¹⁰ Eulenspiegel tréfái még a népkönyv megjelenése előtt bekerültek Bebel facetiái közé (1508)¹¹ (lásd erről György 1932: 3–40).

Magyarul először Pázmány Péter *Kalauzából* van tudomásunk a képíró, szemfényvesztő kép motívumáról (Pázmány 1897: 149–150), amint Pázmány a protestánsokkal vitatkozva megjegyzi, hogy ezek

„erössen mutogattyák, a mi nincsen” „Ugy bánnak ezek a szegény községgel, mint amaz Udvari tréfás ember, ki magát kép-íróvá tette vala, és egy faluban a fizetést felvén, be-rekeszkedik csak egyedül a Szentegyházban, mellyet megkel vala festeni. A Polgárokkal jól tartatván magát, semmit sem ír. Egynéhány napi henylés-után, tudtára adá a községnek, hogy véget ért munkájában; azért néki nyitván a Templo-
mot, mutogatni kezdé a feje kő-falon (hogy már) a képeket, mellyek ot nem valának és hogy az emberek ne ítlnék őtet tréfás Czigánynak, el-hitető vellek, hogy ezeket a szent. képeket senkinem láthattya, valakinek felesége nem jámbor. Hogy

¹⁰ Kritikai kiadások: Murners 1854; H. Knust 1884-ben, E. Sahröder pedig a British Museumban őrzött egyetlen eredeti példányáról 1911-ben facsimile-lenyomatot készített az Insel-Verlagban. Az utóbbit J. M. Lappenberg bocsátotta közre 1854-ben s a kiadásához függesztett jegyzetekben felsorolja, hogy az Eulenspiegel a 19. század közepéig a 108 német kiadásán kívül holland (1530), francia (1532), angol (1557), dán (1696), lengyel (17. század) és latin fordításban jelent meg.

¹¹ Az Albert Wesselski német fordításában megjelent kritikai kiadás: Wesselski 1907. I–II.

azért a szegény községgyalázatba ne hozná feleségét, ki-ki mind azt tetteié, hogy jól látná, a mitnem lát vala” (Pázmány 1897: 149–150).

Ugyanakkor Pázmány Péter tanítványa, Veresmarti Mihály bátai apát 1639-ben írott *Intő és tanító* levelében még színesebben olvasható a motívum:

„Valamely Ur, egy jó alkotmányu Szentegyházat akarván egykor szépen meg-íratni; jó Kép-író felől mikor tudakoztatna, egy Chalóka magát abban fő mesternek mondván, jó fizetés ígérésére kötelezi magát; de úgy, hog' őtet hozzá-járással senki ne bántsa, míg nem mind el-végezvéen írását egyszer 's mind szépen a' Szentegyházat kézhez írva adgya. Mi lészen s Bé-rekeszkedvén, az egész üdőt hívolkodással tölti e' semmire-kellő. El-telvén az üdő pedig, az Ur, Fő emberekkel, és Udvara népével el (megyén), hog' szép írott Szentegyházat meg-lássá. A' Chalóka fel-nyitván, az Urat ékessen köszönti; és veszszőtskéje kezében lévén, kezdi mutogatni a' külömb-külobm-féle szép módg'ával meg-írt históriákat, hogy már. ímhol job-felől imitt imez, amott amaz história mely drágalátossan vagyon írva! Itt ez, ám-hol amaz vagyon. Nézelnek imezek; forgattják szemöket: semmit nem látnak. Az Udvari szolgák itt zörgöldnek; és egyik-is mongya: Hitemre, semmit a' félét én itt nem látok. Másik-is: Isten úgy segéllyen, ott semmi írás ninchen. Ki ismég: Markalf ez, ez e' 's e' fia. Más: Nagy dolog ha nem Chalóka; Lelkemre mondom hogy Chalóka. Azokat ő hallatlanná tévén, mind járton el-jár dolgában, és mond: Bal-felől pedig, ím láttjátok, hogy ama' kép elevenségének, chak az egy szóllás héja: iminnét eszszép proportzió-val; amonnét amaz illendő festékkal vagyon. A' fő Nemes emberek-is, tovább nem szenvedhetvén, gazságát, mongyák, hogy ne játcsanéék vélek: mert, noha nekik jó szemök volna, de semmit a' félét nem látnának a' mit ő mutogatna. Reájok vissza-fordúlván a' Chalóka, mond bátran: Az nem ciráda, ha nem mindenek láthattják ez írott képeket: mert: mert ez oly szent munka, hogy azt fattyú nem-is láthattya. Még a' mutogatáshoz kezdvén, mond: A' bóliozaton-is, pedig imitt' imez, amott amaz vagyon. Az Udvariak azért és Fő emberek, meg-változván ezekre; már egyik-is mongya, hog' ő kezdi sajdítani; másik-is, hogy ő derekassan láttya: némellek a' Chalókánál többet is mondanak; hogy fattyaknak ne ítéltesenek. Vég-re^ az Ur-is annyi sok jóközzül hog' chak egyedül ne légyen fattyú, dichérvén a' Kép-író mestert, és jól meg-fizetvén néki, békével bocháttya” (Veresmarti 1992: 126–128).¹²

Az „ollyat mutogatnak, mellyet sem magok, sem senki más nem láthat.” György Lajos szerint mindezt Veresmarti Pázmánytól kölcsönözte; Veresmarti le is írja, hogy közvetlenül könyvből másolta le a maga példáját (György 1932: 9).

Mindkét történet azonban sokkal komplexebb, mint Herschele kópésága, aki nem alapozott a vevője büntudatára, nem ámitotta azzal, hogy ha erkölcsi rendben lennének, látnia kellene valamit a képen, hanem csupán a semmit magyarázta ki, azaz eladta a vevőnek a semmit, átverte. Ehhez közelít a következő

¹² Ehhez lásd még Jankovics – Geréby – Nyerges 1992.

két későbbi példa, amelyről feltételezhetjük, hogy a folklorizáció egyszerűsítő, racionalizáló tendenciáihoz köthető, amikor a fantasztikum, a csoda, a mítikus mozzanat kikopik a történetből, helyette pedig éppen a csodaváró hiszékenyek neveltségévé tétele, az irónia, humor, gúny kerül előtérbe. Noha György Lajos nem említi Osztrópoli Herschele történeteit, ő mutat be egy ismeretlen forrást, amelyben a szemfényvesztő festmény motívuma közelebb visz az általunk ismert Herschele kópéságaihoz. Ez egy 1808-ban Pesten megjelent kötet, amely az ún. Suszter Liplinek cégéres furcsaságait beszéli el 25 fejezetben. Az 5. lapon van az a történet, amely összeköti a hitvitázók komplex képiró történeteit Herschele piaci átverésével: *A Képiróna lesz Lipli* fejezet története szerint Lipli beállít egy urasághoz, akiről tudta, hogy nagy kedvelője a festményeknek. Piktorként lép fel, s megbízatást nyer, hogy a kastély egyik falára fesse meg a zsidók átkelését a Vörös-tengeren. Hosszú hetekig kénye-kedvére él, gondtalanul tölti idejét és semmit sem dolgozik. Amikor sor kerül a leleplezésre,

„az egész falon egyéb látható nem volt, hanem tsupán tsak a' veres Tenger. – Mi a' mennykő ez? – kérdé az Úr. – Ez a' veres Tenger, – feleli Lipli. – Hát hol vágynak az Izraeliták? – Ezek már keresztülmentek, azokat többé látni nem lehet. – Hát Fáraó Király hadi-seregével hol vagyon? – Ezek mindnyájan már a' Tengerbe merültek” (Suszter Lipli 7. szakasz 33–34. 1. idézi György 1932: 33).

Ezek a történetek már egyre egyszerűsítettebbek, egyre közelebb visznek a tréfává, viccé rövidülő ma ismert Herschele-történethez. Ugyanígy Jókai humorlapjában, az *Üstökösben*, amely kezdetben támogatta a zsidó emancipációt, ám az 1890-es évekre kifejezetten zsidóellenessé vált, az egyik anekdota éppen a zsidó asszimilációt gúnyolja a következő történettel, amely már szinte teljesen megegyezik a korábban tárgyalt Herschele verzióval. A humorlapok közkedvelt eljárásai szerint a beszédes nevű „csáktornyai és simontornyai Sehnaszberger Dávid új földesúr” kastélyát a zsidók emlékezetes tengeri átkelésének ábrázolásával szeretné díszíteni, viszont amikor a munkának el kellett volna készülnie, a

„mennyezetten semmi alak nem volt, hanem az egész be volt kenve hullámos vörös sávokkal. – Ez kérem a zsidók átkelése a Vörös-tengeren – magyarázza a festő. – Hm! Khm! ... A Vörös-tengert: azt látom, de hát hol vannak a zsidók! – kérdé az új földesúr. – Azok már átkeltek, kérem!”¹³

Ettől kezdve ez a történet a bűnös vakságra való apelláció nélkül, egyszerű tréfaaként számos ponyvában, humorlapban, vicclapban megjelenik karikatúráként, példaként, viccként, sokszor egy-két párbeszédre sűrítve a történetet. Pakots József újságíró anekdotájában, például amikor a londoni „Times”

¹³ Lásd *Üstökös* 1890: 76.

tudósítója a magyar parlamentbe látogatott, egy újságíró magyarázgatta neki, hogy hol melyik párt foglal helyet. Mivel éppen a Kossuth-pártban súrlódások voltak, üresen tátongtak a párt padsorai. Az angol újságíró a helyzetet a következő történethez hasonlította:

„Eszembe jut erről az a piktor, akinél egy muharát a zsidóknak a Vörös-tengeren való átkelését kívánta megfesteni. A festmény el is készült s a műbarát felkereste műtermében a kép alkotóját. A festő szecesszionista volt s a megrendelő rémülten látta, hogy az egész képen nincs más, mint egy vörös folt. – Hát ez mi? – kérdezte a piktorától. – Ez a Vörös-tenger. – És a zsidók! – Azok – felelte a festő – már átkeltek a Vörös-tengeren” (Pakots 1905: 34–35).

A kései Herschele történetekből a fantasztikum nemcsak hiányzik, hanem a haszid csodarabbik történeteinek majdhogynem paródiájaként maga a csodatétel, csoda-látás, láttatás kerül a vicc célpontjába. Herschele a haszidok mindenhol csodákat váró nyilvánvaló semmit látását és reményvárását gúnyolja ki és vámolja meg. Az egyik ilyen történet a fantasztikum magvát csavarja ki: e szerint egy tanítvány azzal dicsekedett, hogy a csodarabbija, ha feláll egy kispadra, ellát a világ végéig. Erre a konkurens *jesiva bóbere* megkérdezi, ha csodarabbi és odáig ellát, miért kell felállnia a kispadra. A válasz szerint „a mi rabbink azt szereti, ha a csodái realiztikusnak tűnnek” (Eggerz 1996: 6).

Herschele a legtöbb róla szóló történetben rendkívül szegény, sok gyereke van, és furfangjai leginkább arra összpontosulnak, hogy hogyan szerezzen néhány rubelt a szombati vacsorához. Ezen a szalon Herschele a zsidó folklórban a kópék, furfangos bolondok, szerencsés együgyűk és a koldusszegény csalók tréfás alakjainak sorába tartozik. A jiddis folklórban a *smoke* (senkiházi) vagy *nebich* alakja (balek) olyan rokonkarakter, amelynek történeteiben az együgyű hős család nélkül nyer ugyan, de valamilyen ostoba véletlen folytán. Ezekben a történetekben az az érdekes, hogy az ostoba hős passzívan, véletlenül győz, hiszen nem is törekszik a sikerre, „nem szalad a *kóved* (dicsőség) után”,¹⁴ de eközben nemcsak nem követ el etikai vétséget, de utólag egyfajta morális győzelmet is arat.

Herschele másik kelet-európai jiddis rokonalakzata a zsidó *stetl* koldusszegény vándorkópéja, a *slemil* és *slimazl*. A *slemil* az örök ügyetlen, ügyefogyott, szerencsétlenkedő, a *slimazl* pedig szó szerint szerencsétlen (rossz mázlival, rossz szerencsével rendelkező) alak, aki abszurd szituációkban mégis maga kerülhet az átverő szerepkörébe, például Chelm városának ostobái között.¹⁵ Ilyen *slemil*

¹⁴ A zsidó mondás szerint, aki szalad a kóved után, az elől elszalad a kóved, aki szalad a kóved elől, az után pedig szalad a kóved.

¹⁵ Chelm a jiddis folklórban az ostobák mitikus városa. Állítólag Chelm csak a legendában létezik, mások szerint a Lublintól keletre, szinte a mai orosz határon fekvő Chelm (Chelm, Холм) nevű várossal azonos.

történetfigura Motke Habad, aki akármilyen helyzetben is van, sohasem tud biztos megélhetést teremteni a családjának, a sors mindig kiszúr vele. Motke Habad történetei között megtaláljuk a kelet-európai cigányviccek anekdota variációit, amelyben például Motke Habad arra edzi a lovát, hogy minél kevesebbet egyen, majd egyszer csak a ló meghal, mire Motke Habad értetlenül kesereg: „éppen akkor hal meg ez a ló, mire megtanítottam, hogy ne egyen” (Pinsker 1991: 34). A *slimazl*-történetek pedig gyakran átkerültek olyan, már újrafolklorizálódott novellákba, regényekbe, filmekbe, musicalekbe is, mint a *Tóbiás a tejesember* vagy a *Hege-dús a házféltőn* különféle műfaji variációi.

Herschele harmadik rokona a jiddis *snorrer* (koldus). Ezt a figurát szintén a gettók és a *stetl*-ek világa termelte ki. Noha ugyanolyan koldusszegény, mint a *slemil* és a *slimazl*, a *snorrer* különlegessége a *hücpe*. A *hücpe* (*hucpa*) a jiddisben szemtelenséget, bátor, merész leleményességet jelent, így a *snorrer*-történetekben éppen a koldus szemtelensége a humor forrása, míg az előbbieken az ügyetlen szerencsétlensége. A *snorrer* sokszor voltaképpen a jótévőjét veri át, a *slimazl* viszont nem tud mit kezdeni a segítséggel (Pinsker 1991: 38).

Minden esetben a vitában való győzelem és a vita furfangos nevetető megnyerésének módja juttatja a győzelemre a hőst. A keserűségeen való nevetetés a talmudi *pilpul* logikai humora mellett a sokkal spirituálisabb, érzelmibb töltetű úgynevezett *jiddiskeit* (kelet-európai zsidó szentimentalizmus, zsidó életérzés) egyik eleme. A *stetl* kóborló kópéja – Pinsker szerint – a *slemiel* és *slimazl* az üldözött, pogromoktól sújtott zsidó sors metaforájává is vált egyben. A *córesz* (nehéz sors) által sújtott zsidók humora a könnyekkel nevetés, a nevetés önmagukon. A *snorrer* pedig a végsőkéig önironikus, öngúnyos, hiszen sem a vallási, sem a civil élet szabályai nem kötik. Max Nordaunak tulajdonítják a *Luftmensch* (levegő ember) kifejezést, aki egyrészt olyan szegény *snorrer*-jellegű karakter, hogy csupán levegőből él és minden nap valamilyen furfangos csodával teremt vacsorát a családjának, másrészt gyökértelen zsidó (Wirth 1964: 102). A második jelentés a humor *hücpéjére*, merész szabadságára vonatkozik: a *Luftmensch* gyökértelen zsidójának semmi sem szent, minden tabut fel lehet törni, minden szabályt, konvenciót meg lehet szegni, de legfőképpen minden addig elfogadott igazságot meg lehet kérdőjelezni. Nyilván a gyökértelen, bolygó, örök idegen *Luftmensch* elméletéből egy sor antiszemita sztereotípa és vád is következett, amelyek a 19. században éppen nemzeti gyökereket teremtő kelet-európai államokban rendkívül erőteljesen és negatívan visszhangzottak.

Osztropoli Herschele alakja képlékeny Hermészként közvetít a rusztikus vásári, szóbeli folklór és a talmudi történetek, a keresztény exemplumok és a haszid történetek között. A zsidó Herschele, noha név szerint nem igen kerül be a magyar nyelvű folklór vérkeringésébe, a fogalmi Eulenspiegel „kóserolt” variációja lesz, beivódik a haszidizmus és az ortodoxia vitájába, beépül a halakhikus

gondolkodás, a zsidónak nevezett humor és talmudista logika paródiájának a hagyományába. Ugyanakkor ugyanazon narratológiai történeti folyamatokon megy át, mint az európai mese, monda, legenda, anekdota: egyre realiztikusabbá, szemantikailag egyszerűbbé válik.

Noha a fennmaradt szövegekörpuszokból úgy tűnik, hogy Herschele szöveg-szövevényei az Eulenspiegel motívumaira telepednek, a komplex moralizáló történetek válnak a kelet-európai *stetl* szegénységét legyőző leleményesség, az *ambórecek* (tudatlanok) észjárásán vígadó tréfákká, mégsem lehetünk ilyen magabiztosak, hiszen – a feltételezethez képest – minimális feldolgozott szöveganyag áll a rendelkezésünkre. A litván, lengyel, orosz, ukrán, belorusz, orosz (jiddis és angol nyelven) írt zsidó irodalomban Herschele alakja meghatározó maradt a mai amerikai szituációs komédiáig.

Ferruccio Fölkel szerint a Herschele-humor határozza meg a legnagyobb jiddis írók világát. A modern jiddis irodalom megalapítója, Mendele Mojkher Sforim, azaz Sholem Yankev Abramovich Sólem Aléhemmel együtt a szatirikus-humoros irányzat elindítója lett, „amelyet – Ferruccio Fölkel szerint – később szinte az egész ostjüdisch kultúra követni fog” (Fölkel 1988: 12). Isaac Bashevis Singer és Shmuel Josef Agnon szövegeiben, noha már az Óvilágban vagy Újvilágban (Palesztinában és Amerikában) alkotnak, szintén mindvégig ott van a bájos, de nyomorúságos *stetl* világa, ahol kópé *snorrerek* és együgyű *slimazlok* szépítik naivan, bölcsen, komikusan, bájosan, szarkasztikusan és önironikusan a zsidó córoszt, az üldöztetést, a szegénységet, de az ebből leleménnyel kovácsolt szerencsés kifejeleteket is. Ennek a cukormázás humor és báj-folklórnak, nosztalgikus és fikcionális *stetl*-irodalomnak pedig olyan mérhetetlen folklorizációja történt legfőképpen a New York-i populáris zsidó kultúrában, amely a zsidó humor mítoszt és pop-giccsét elemző tanulmányok sorát tehetné lehetővé (Ben-Amos 1973: 112–131; Fölkel 1988: 13).

Herschele történetei jól példázzák a zsidó narratív folklór egyik jellemzőjét, szemben a kelet-európai népmesék törvényszerűségeivel: hogy anekdotaszerűen történeti személyekhez, más forrásokban is fennmaradt szituációhoz, helységhez, utcanévhez kapcsolódnak, a szereplők teljes nevének, családjának, rájuk egyénien jellemző tulajdonságainak a felsorolásával.¹⁶ A szövegszerveződés hagyományozása értelmében természetesen ezen szituatív elemek variálódásával a történetek, párbeszéddek, tanulságok termékenyen vándorolnak egyik narratív struktúráról a másikra, írásban, szóban, elektronikusan, meséből, stand up comedyba,

¹⁶ A zsidó mesekutatás teoretikusabb narratológiai, folklorisztikai irányait a következő kötetek adják: Noy 1961: 99–110 és 235–246, 1967: 151–167; Jason 1965: 115–224, 1975, 1988; Hasan-Rokem – Yassif 1989: 2–11; Bar-Itzhak – Shenhar 1993; Haboucha 1992; Hasan-Rokem 1999.

anekdotából regényekbe, musicalekbe, átverés-történetekből mémekbe, facebook bölcsességekbe.

Felhasznált irodalom

- ASSMANN Jan
1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz
- BAR-ITZHAK, H. – A. SHENHAR
1993 Processes of Change in Israeli Society as Reflected in Folklore Research: The Beit-She'an Model. *Jewish Folklore and Ethnology Review* 15.
- BEN-AMOS, Dan
1973 The 'Myth' of Jewish Humor. *Western Folklore* Vol. 32. No. 2. 112–131.
2007 Who has the right to Benefit? In Ben-Amos, Dan – Noy, Dov – Frankel, Ellen (eds.): *Folktales of the Jews Vol. 2. Tales from the Eastern Europe*. 326–345. Philadelphia: The Jewish Publication Society
- BEN-AMOS, Dan – NOY, Dov – FRANKEL, Ellen (eds.)
2007 *Folktales of the Jews Vol. 2. Tales from the Eastern Europe*. Philadelphia: The Jewish Publication Society
- BENEDEK Katalin
1990 Rabbik, sadchenek a zsidó tréfás műfajokban. Gondolatok Hajdú István *Osztopoli Herschel ostora* c. könyvéről. In Kriza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelességeiben. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből*. 69–74. Budapest: Akadémiai
- עסטערפאלער הערשענלעך ר'
1884 *R'Hershele Ostropoler*. Varsha: BI-DEFUS F. Zeltser
- BLOCH, Chayim
1881 *Hersch Ostropoler. Ein jüdischer Till-Eulenspiegel des 18. Jabrbunderts. Seine Geschichten und Streiche*.
- BOTOSCHANSKY, Jakobo
1927 *Henkele Astropolier* (komédia-feldolgozás).
- CAHAN, Judah Loeb
1952 *Studies in Yiddish Folklore*.
- CAHAN, Yac L.
1954 *Jewish Folklore. Yidisher Folklore. YIVO* 16–18. New York
- CSILLAG Máté
1991 *Zsidó anekdoták kincsháza*. Orpheusz Kiadó
- DUBNOV, Simon
1932 *History of Hasidism* 3 kötet (jiddisül: *Geshikhte fun kbasidizm*. Vilna 1930; héberül: *Toldot ha-hasidut*. Tel Aviv 1930–1932; németül: *Geschichte des Chassidismus*. Berlin 1931–1932; spanyolul: *Historia del Jasidismo*. Buenos Aires 1976)
- EGGERZ, Solveig
1996 Stock Figures in Jewish Folklore. *ACJNA* 6.
- FÖLKEL, Ferruccio
1988 Il sorriso degli ebrei. In Ferruccio Fölkel: *Storielle ebraiche*. Milano: B. U. R. Rizzoli
- FRIEDMAN, Philipp
1954 'Tsu der geshikhte fun di yidn in Khelm, *Yizker-bukh Khelm*, Yitzhok Yanasovitsch, Di 'khelemer mayse' in der yidisher literatur, *Yizker-bukh Khelm*, cols. 35–38, 45–52. Johannesburg

- GROSSER, Nagarajan Nadia
1999 *Jewish Tales from Eastern Europe*. Northvale – New Jersey – Jerusalem: Jason Aronson Inc.
- GYÖRGY Lajos
1932 *Eulenspiegel magyar nyomai*. Kolozsvár: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadása
- HABOUCHA, Reginetta
1992 *Types and Motifs of the Judeo-Spanish Folktales*. New York&London: Garland Publishing
- HAJDÚ István
1985 *Osztrópoli Herschel ostora*. Budapest: Minerva
- HASAN-ROKEM, Galit
1999 Textualizing the Tales of the People of the Book: Folk Narrative Anthologies and National Identity in Modern Israel. *Prooftexts* Vol 19.
- HASAN-ROKEM, Galit – YASSIF, Eli
1989 The Study of Jewish Folklore in Israel. *Jewish Folklore and Ethnology Review* Vol. 11. No. 1–2. 2–11.
- HELLER Bernát
1996 *A héber mese*. Budapest: Makabi Kiadó
- HOLDES
1960 *Bajki i anegdoty Herszła z osztrópola. Masies, nien un szpiclecb*. Warszawa: Jidisz Buch
- JANKOVICS József – GERÉBY György – NYERGES Judit
1992 *Vörösmarti Mihály kalvinista prédikátor megterése története*. Budapest: Argumentum
- JASON, Heda
1965 Types of Jewish-Oriental Oral Tales. *Fabula* 7. 2/5. 115–224.
1975 *Types of Oral Tales in Israel*. Jerusalem: Israel Ethnographic Society
1988 *Folktales of the Jews of Iraq, Tale-Types and Genres*. Or Yehuda: Babylonian Jewry Heritage Center
- KIMMEL, Eric
1992 *Herschel and the Hannukah Goblins*. Oxford: Oxford University Press
2005 *The Adventures of Hershel of Ostropol*. Tel Aviv
- KÖVES József
2003 *A zsidó humor aranykönyve*. Budapest: Kuk Kiadó
- LANDMANN, Salcia
1965 *Jüdische Anekdoten und Sprichwörter. Jiddisch und deutsch*. DTV. München
- MARK, N.
1978 *Le-Vedibut ba Da-at: Bedibot, Havrakot*. Tel Aviv
- MURNERS, Thomas
1854 *Eulenspiegel*. Leipzig: T. O. Weigel
- NOY, Dov
1961 The First Thousand Folktales in the Israel Folktale Archives. In Kurt Ranke (Hrsg.): *Internationaler Kongress der Volkeserzählungsforscher in Kiel und Kopenhagen*. 235–246. Berlin (lásd még *Fabula* 1961/4. 99–110.)
1963 *Folktales of Israel*. Chicago: The University of Chicago Press
1967 Collecting Folktales in Israel: Ten Years of a Project. *The Dispersion* 7. 151–167.
- OLSVANGER, Immanuel
1965 *Rosinkess mit Mandlen* aus der *Volksliteratur der Ostjuden*. Basel – Amsterdam
1968 *Röyte Pomerantsen Röyte Pomerantsen*. Schockenbooks
- PAKOTS József
1905 *Mindenféle a folyósóról. A Tiszelt Ház humora*.

- PÁZMÁNY Péter
1897 *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* (1613). Posonban 1623. Összes Művei III. Budapest: Királyi Magyar Tudományegyetem <http://mek.oszk.hu/06800/06845/>
- PINKSER, Sanford
1991 *The Schlemiel as Metaphor: Studies in Yiddish and American Jewish Fiction*. Southern Illinois University
- PROPP, Vlagyimir
1996 *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris
- SCHWARTZ, Howard
1983 *Elijah's Violin & Other Jewish Fairy Tales*. New York: Harper & Row
1984 *Miriam's Tambourine: Jewish Folktales from Around the World*. New York: Harper & Row
2004 *Tree of Souls*. Oxford New York: Oxford University Press
- SCHWARTZBAUM, Haim
1968 *Studies in Jewish and World Folklore*. Berlin
- SHERMAN, Eliezer
1931 *Hershele Ostropoler: His Inventions, Pranks, Jests and Jokes, Biography and Adventures*. Tel Aviv
- SHTERN, Menahem
1920 *Hershele ostropoler un Motke Habad: zeyere anekdoten, yitsen, stsenes un shtukkes*. New York
Üstökös
1890 33. évf. 1890/1693. 76. 1.
- VAS Gereben
1858 *Egy alispán*. Budapest
- WIRTH, Louis
1964 *On Cities and Social Life*. Chicago: University of Chicago Press
- VERESMARTI Mihály
1992 (1939) *Intő s Tanító Levél; melyben, a régi keresztyen hitben a bátaikat erőssüi apáturok*. Posom
- VOIGT Vilmos
1997 Új eredmények a magyar folklorisztikai névtudományban. *Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* II köt. Budapest: MTA
- WESSELSKI, Albert
1907 *Heinrich Bebels Schwänke* I–II. München – Leipzig
- WIENER, Leo
1899 *The History of Yiddish Literature in the Nineteenth Century*. London: J.C. Nimmo

Kata Zsófia Vincze

THE JEWISH PRANKSTER
THE INTERTEXTUALITY AND HUMOUR CONTEXT OF HERSCHELE
OSTROPOLER IN EASTERN EUROPE

In this paper I will analyse the well-known character of Jewish folklore and Hasidic tales, Herschele Ostropoler. Using the example of the story of Herschele entitled 'The painting', I am searching for intertextual references, parallel motifs and possible textual exchanges in Hungarian folk literature. In my paper I also examine the different characters of the trickster, prankster in the Yiddish Jewish folklore, arguing that although Herschele did not become part of Hungarian folklore, the narrative structures and the Talmudic methodology as well as the sources of the humour used in his stories marked and defined the history of Western humour.

Keywords: Jewish folklore, anecdote, tale, folktale-research, humour, Jewish humour